

Grammatik og sprogbrugsanalyse

Tilfældet refleksivt anvendte pronominer

Jensen, Torben Juel

Published in:
Betydning & forståelse

Publication date:
2013

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):

Jensen, T. J. (2013). Grammatik og sprogbrugsanalyse: Tilfældet refleksivt anvendte pronominer. I D. Duncker, A. M. Hansen, & K. Skovgaard-Petersen (red.), *Betydning & forståelse: Festskrift til Hanne Ruus* (s. 209-223). Selskab for Nordisk Filologi.

BETYDNING & FORSTÅELSE

Festskrift til

Hanne Ruus

Redigeret af
Dorthe Duncker
Anne Mette Hansen
Karen Skovgaard-Petersen

SELSKAB FOR NORDISK FILOLOGI
KØBENHAVNS UNIVERSITET
2013

BETYDNING & FORSTÅELSE.

Festskrift til Hanne Ruus

© Forfatterne og Selskab for Nordisk Filologi, København, 2013

Omslag: Ulla Houkjær

Tryk og grafisk tilrettelæggelse: Grafisk – Københavns Universitet

Printed in Denmark 2013

ISBN 978-87-89641-16-4

Redigeret af:

Dorthe Duncker, Anne Mette Hansen og Karen Skovgaard-Petersen

Alle artikler i festskriftet er fagfællebedømt.

Omslagsillustration:

Gerhard Heilmann: Bogpapir med motiv af fugl over hvedeaks
og under bøgeblade på blålig baggrund [u.å.]

1 ark, tryk

1000:0257 /17

Designmuseum Danmark, København

Foto: Pernille Klemp

Udgivet med støtte fra:

Svend Grundtvigs og Axel Olriks Legat

Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet

INDHOLD

II · FORORD

17 · TABULA GRATULATORIA

I

23 · HENRIK BLICHER
Har De læst Baruk? En misforståelse med perspektiver

27 · BRITTA OLRİK FREDERIKSEN
En gammeldansk vejviser til evigt liv. Om oversættelsen af Ps.-Bernhard-teksten
Si plene vis assequi quod intendis i GKS 1390 4to

39 · NIELS WERNER FREDERIKSEN
Lucas skrev ikke så. Editionsfilologiske refleksioner over kommentering af ordsprogligt stof

53 · BO JØRGENSEN
Skyggens sprog – sprogets skygge. Om sprogbrugere og sprogbrug i H.C. Andersens eventyr

65 · JOHNNY KONDRUP
Tekst og værk – et begrebseftersyn

77 · KLAUS NIELSEN
Lydtekster og auditiv filologi

89 · VIBEKE A. PEDERSEN
Gammel kærlighed ruster ikke – men kan sagtens puds. Om ”tillempningen” i
Danske Kæmpeviser til Skole-Brug udvalgte og tillæmpede af Nik. Fred. Sev. Grundtvig

103 · ERIK SKYUM-NIELSEN
Romanens markedstilpasning. Et boghistorisk lærestykke i frivillig litterær censur

II

- 125 · LENA WIENECKE ANDERSEN
Danske kærneord. Leksikalsk semantik i dansk dialektleksikografi
- 137 · HANS BASBØLL
Ordskemaet og Ikke-Stød
- 149 · TANYA KAROLI CHRISTENSEN
Er *nok* nok?
- 161 · DORTHE DUNCKER
Kerneord og DANwORD som grundlagsmetode for korpusprofilering
- 177 · ERIK HANSEN
Definit Komparativ
- 181 · EBBA HJORTH
Vidnesbyrd om leksikografisk aktivitet før de første ordbøger
- 193 · HENRIK GALBERG JACOBSEN
Filolog og/eller reformator. Filologerne og den ortografiske normering
- 209 · TORBEN JUEL JENSEN
Grammatik og sprogbrugsanalyse. Tilfældet refleksivt anvendte pronominer
- 225 · BENT JØRGENSEN
Hovgård og *hovedgård* – et eller flere ord?
- 235 · SABINE KIRCHMEIER-ANDERSEN
Om at faste hunden, gro skæg og vokse hestehale
- 251 · SANNI NIMB
Leksikalsk-semantisk information i en ny dansk begrebsordbog
- 267 · KAREN MARGRETHE PEDERSEN
Parentetiske fraser med verbet *kalde*
- 281 · KIRSTEN RASK
Dansk retskrivning – en nicheviden

III

- 295 · NINA MØLLER ANDERSEN
”Jeg har din bog!” Noget om kontekst og forståelse set i lyset af kronotopen
- 305 · SIMON SKOVGAARD BOECK
Tankevirksomhedens kropslige placering
- 313 · CHARLOTTE CONRAD
Efter sprogmynens fald – tekstforståelse som subjekts- og kontekstafhængig erkendelse
- 325 · CHRISTINA FOGTMANN FOSGERAU
Perspektiver på forståelse i interaktion
- 335 · FRANS GREGERSEN
Noter til sprogsynets historie i Danmark fra Rasmus Rask til J. Normann Jørgensen
- 351 · JESPER HERMANN
Virker ordmagi med talord?
- 361 · KLAUS KJØLLER
Argumentation bag facaden
- 373 · MARGRETHE H. MØLLER & ELLEN CHRISTOFFERSEN
Situert tekstforståelse i brugervejledninger
– med eksempler fra projekt ”Brugervejledninger for ældre”

APPENDIKS

- 387 · til Erik Skyum-Nielsens artikel

Grammatik og sprogbrugsanalyse

Tilfældet refleksivt anvendte pronominer

TORBEN JUEL JENSEN

Indledning

Når jeg i min undervisning siger til mine studerende at de to nedenstående sætninger:

Peter tog hans hat og gik
Peter tog sin hat og gik

i mange tilfælde betyder det samme, så opstår der for det meste vilde protester, og jeg bliver forklaret at den første sætning betyder at Peter tog en anden persons hat, mens den anden sætning betyder at Peter tog sin egen hat. Der er også altid mindst en der kan forklare at anvendelsen af *sin* viser at pronominet har samme referent som sætningens subjekt, mens *hans* omvendt viser at dette ikke er tilfældet, og at referenten altså må findes uden for sætningen. Så plejer jeg at præsentere dem for autentiske sprogbrugseksempler som dem nedenfor:¹

han øh havde udset sig hele det sydsjællandske område som som øh **hans** øh private jagtmarker
han havde hundred halvtreds myggestik på **hans** venstre side af kroppen
men hun blev færdig med første del af **hendes** uddannelse øh her i august ikke

Hertil er kommentarerne oftest at jo, her henviser pronominerne *hans* og *hendes* rigtigt nok til subjektet, og en sådan sprogbrug er da bestemt heller ikke ukendt for dem (de er endda ofte selv blevet rettet for den), men det er jo altså ifølge ”dansk grammatik” forkert. Eller måske endda: Det er ikke en del af dansk grammatik.

Dette synspunkt ville mine studerende faktisk også nemt kunne finde støtte for i de fleste grammatikbeskrivelser for slet ikke at nævne bøger om korrekt sprog, og det rejser det efter min mening superinteressante spørgsmål: Er det sprogbrugerne eller grammatikbeskrivelsen der tager fejl? Eller

mere principielt: Hvad bør egentlig forholdet være mellem (vores beskrivelse af) grammatikken og den sprogbrug vi kan iagttage hvis vi tager os tid til det? Dette vil være emnet for denne artikel.

Refleksivt anvendte pronominer i dansk grammatik(beskrivelse)

Ifølge alle beskrivelserne af moderne dansk grammatik skelnes der mellem refleksiv og ikke-refleksiv anvendelse i forbindelse med 3. persons-pronominer i singularis der fungerer som bestemmere i nominalhypotagmer. Hvis pronominet har samme referent som sætningens subjekt, dvs. anvendes refleksivt, bruges en form af det possessive pronomen *sin*. Hvis pronominet ikke anvendes refleksivt, bruges derimod en genitivform af et personligt pronomen, dvs. *hans/hendes/dens/dets/ens* afhængigt af hvilken type referent der er tale om:

jeg tror stadigvæk **hans** mor bor ovre i Krokodillegade
jeg anede ik- intet til **dens** eksistens førend vi fandt den
altså selvfølgelig er det noget andet med **ens** egne børn

Ved flertalsreferenter bruges *deres* uanset om pronominet anvendes refleksivt eller ej (Wiwel 1901: 250-251; Hansen & Heltoft 2011: 589 ff.; Hansen 1967: II 245; Hansen 1965: 111 ff.; Diderichsen 1974: 55 ff.; Mikkelsen 1975 [1911]: 258 ff.):

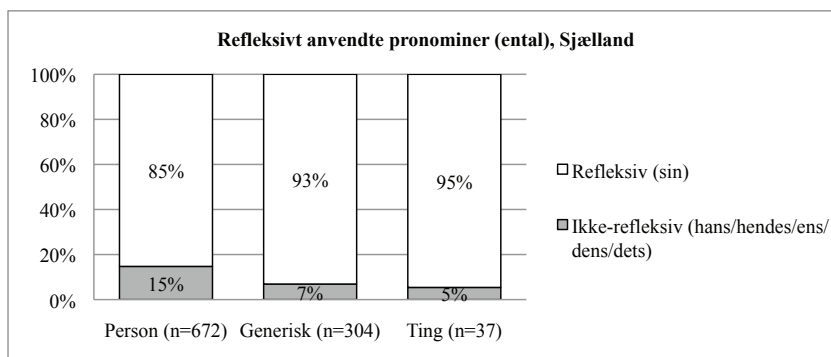
det var **deres** datter der så havde vundet (ikke-refleksiv)
så det synes jeg er helt i orden at de skal betale **deres** skat (refleksiv)

Flere af de mere omfattende grammatikfremstillinger nævner dog også at der ses variation her. I forbindelse med entalsreference, og først og fremmest ved henvisning til en person, skriver Wiwel, Mikkelsen og Diderichsen at der undertiden bruges personlige pronominer, men ikke desto mindre bliver det beskrevet som noget der ikke er en del af standarddansk, snarere jysk (Mikkelsen 1975 [1911]: 262; Wiwel 1901: 252; Diderichsen 1974: 57; Diderichsen 1939). At denne sprogbrug er udbredt i jysk bekræftes tillige af dialektologen Bent Jul Nielsens undersøgelse af refleksive pronominer i jysk, hvori han konkluderer:

Ved refleksiv henvisning til subjekt i 3. person singularis der ækvivalerer med (eller er) *han* eller *hun* kan man i alle jyske dialekter (se dog anm. ndf.) anvende *hans* resp. *hendes* i stedet for *sin*. I et vestjysk og et midtøstjysk område er *sin* meget lidt brugt og har sandsynligvis indtil nyeste tid været helt fortrængt af *hans* og *hendes*.² (Nielsen 1986: 78)

Skønt de ovennævnte forfattere ikke direkte giver udtryk for dette, er det nærliggende at tolke beskri-

velserne på den måde at variationen ses som et udtryk for to principielt forskellige systemer eller (del)-grammatikker, en jysk og en standarddansk/sjællandsk. Man kan altså groft sagt tegne en isoglos som deler Danmark i en jysk og en ikke-jysk del mht. reflektivt anvendte pronominer – i Jylland vil man dog forvente variation som følge af påvirkning fra standardnormen, i form af konkurrence mellem to principielt adskilte systemer.³ I Grammatik over det Danske Sprog (GDS) nævnes intet om variation i forbindelse med henvisning til en person i singularis. Til gengæld beskrives det at ”I moderne usus synes der at være en tendens til at der henvises ikke-refleksivt, altså med personligt pronomen, til –HUM, også i situationer hvor reflektiv henvisning er nødvendig ved +HUM.” (Hansen & Heltoft 2011: 597). Jeg har selv foretaget en undersøgelse af reflektivt anvendte pronominer i den del af LANCHART-projektets korpus som består af sociolingvistiske interview med informanter fra København, Næstved, Odder og Vinderup, optaget i perioden 1978–2010. Denne undersøgelse viser for det første at variation mht. reflektivt anvendte pronominer først og fremmest ses i forbindelse med reference til en person i singularis (altså +HUM i modsætning til GDS’ beskrivelse), og for det andet at reflektiv anvendelse af personlige pronominer, skønt det ses langt hyppigere i Jylland (Odder og Vinderup), også er udbredt på Sjælland (Næstved og København) (Jensen 2009). Nedenstående diagram viser resultaterne mht. pronominer med singularisreference anvendt af informanterne fra Næstved og København. I data-materialet indgår samtlige reflektivt anvendte pronominer udtalt af i alt 122 forskellige talere optaget i i alt 175 forskellige samtaler.⁴

Eksempler på refleksivt anvendte pronominer med de tre ovennævnte typer af referenter gives nedenfor:

hun lavede simpelthen bare om på hendes sprog	(person)
man kan ikke være kammerater med ens overordnede	(generisk)
man ha kan jo ikke rigtigt udrydde hunden for at den kan ha slippe for sin allergi så den må bare leve på piller og medicin resten af dens liv	(ting)

Der er her tale om en sprogbrug som ikke i øvrigt kan betegnes som dialektal, og i hvert fald under ingen omstændigheder jysk. Der må snarere siges at være tale om standarddansk talesprog. Alligevel bruger talerne ved henvisning til en person gennemsnitligt set *hans* eller *hendes* i 15 % af de tilfælde hvor de ifølge ”dansk grammatik” som den fremgår af de gængse grammatikbeskrivelser, skulle bruge *sin*.

Grammatik og sprogbrugsdata

Spørgsmålet er altså om det er grammatikbeskrivelsen eller sprogbrugerne der tager fejl? Hertil vil de fleste funktionelt orienterede lingvister formentlig sige at hvis det er noget der sker ”ofte” og endda synes at følge bestemte mønstre, så er det grammatikbeskrivelsen der skal tages op til revision. Dette er imidlertid ikke så enkelt som det kunne lyde, og ud over problemet med at afgøre om 15 % er ofte nok, så skyldes det at der inden for sprogvidenskaben hersker grundlæggende uenighed med hensyn til hvad sproglig struktur er, og hvorledes den er relateret til den sprogbrug som kan iagttages direkte som produkt af menneskers sproglige interaktion.

Et af de steder vandene for alvor deler sig, er i synet på i hvilket omfang – om overhovedet – beskrivelser af og hypoteser om sproglig struktur skal basere sig på analyse af autentisk sprogbrug, herunder korpuslingvistik. Blandt repræsentanterne for de mest polariserede synspunkter er den amerikanske, behavioristisk prægede strukturalisme med udgangspunkt i Leonard Bloomfield og den generative lingvistik med Noam Chomsky som førstemand. Bloomfields synspunkt var her at beskrivelsen *alene* skal bygge på formaliserede procedurer af induktive generaliseringer ud fra direkte observationer i korpusdata, mens Chomsky hævder introspektion hos indfødte talere (herunder lingvisten selv) som den væsentligste om ikke eneste vej til indsigt. I det funktionelt-kognitive paradigme ses oftest et mere eklektisk forhold til metode.

Korpuslingvistik har oftest kun spillet en begrænset rolle inden for grammatikbeskrivelsen, og korpusdata anvendes oftest alene (ret usystematisk og non-kvantitativt) som kilde til inspiration eller testning af hypoteser fremkommet ved introspektion.⁵ Det gælder også inden for det funktionelle para-

digme, hvilket umiddelbart virker paradoksalt idet sprogbeskrivelsens objekt her netop angives at være sproget som det forekommer i autentisk sprogbrug.

De vel nok mest indflydelsesrige kritikpunkter af korpuslingvistikken som metode er formuleret af Chomsky. Vigtigst er her: 1) Et korpus indeholder per definition et finit antal sætninger, hvorimod vores syntaktiske kompetens/sprogsystemet kan give ophav til et uendeligt antal sætninger (Chomsky 1972[1957]: 14–16). Et korpus kan således ikke repræsentere sproget af to grunde: For det første er det partielt, og mange mulige sætninger vil således grundet tilfældigheder ikke være at finde i korpusset uanset dets størrelse. For det andet vil korpusset altid være ”skævvredet” på den måde at sproguafhængige frekvensfænomener er bestemmende for hvilke sætninger der inkluderes i korpusset. 2) Opdagelse af ugrammatiske eller tvetydige strukturer bliver svært om ikke umuligt uden introspektion. Det er ikke muligt at afgøre om grunden til at en bestemt sætning ikke forekommer i et korpus, er at den er ugrammatisk, eller om det blot skyldes tilfældigheder (McEnery & Wilson 2001: 6 ff.).

Ovennævnte svagheder ved korpuslingvistikken kan bestemt ikke afvises; til gengæld har korpuslingvistikken på andre punkter styrker i forhold til en mere introspektiv tilgang til sprogbeskrivelsen, hvad enten det så er i form af grammatikalitets/acceptabilitets-bedømmelser eller i form af den hjelmslevianske kommutationstest, der overtages som en afgørende om ikke definerende metode i dansk funktionel grammatik (fx Engberg-Pedersen m.fl. 2005; Hansen & Heltoft 2011; Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler 2011).⁶ Den første er at korpuslingvistikken, som Givón formulerer det, træder til hvor to relaterede, grundlæggende antagelser bag den introspektive tilgang ikke er opfyldt:

Such manipulations [manipulation af udtryksvariable med henblik på at afdække udtryk-indhold-korrelationer] yield valid data on the various form-meaning associations coded in the verbal word.

But the validity of our results rests upon the two related assumptions:

a The meaning of the manipulated forms is accessible to conscious reflection.

b All speakers will respond uniformly.

Another method, that of studying grammar in its natural communicative context, is designed to take over precisely where assumption (a) is so weak that assumption (b) becomes untenable.

(Givón 2001: I 17)

Korpuslingvistikken kan afdække mønstre i sprogbrugen som af forskellige grunde ikke umiddelbart er tilgængelige for bevidste overvejelser, og den kan ikke mindst analysere de kontekstuelle faktorer (fx sproglige registre eller talers tilhørsforhold til bestemte sociale grupper) som eventuelt influerer på *variabiliteten* i forekomsten af sådanne mønstre (Biber, Conrad & Reppen 1998: 5 & 55 ff.; Grondelaers, Speelman & Geeraerts 2002). Undersøgelser af sprogbrugsdata er således ikke mindst afgørende hvis den sproglige udvikling og/eller variation ikke er betinget af funktionelle faktorer: Hvis de sproglige

strukturer der undersøges, ikke kan forklares ud fra sprogets funktion som kommunikationsmiddel. Dette er ifølge William Labov ofte tilfældet:

One might ask, if the communication of information does not determine the form of language, what does? Most linguists of the nineteenth century were clear on that point. Sound change, the major mechanism of linguistic change, was seen to operate in a mechanical fashion, without regard to meaning or the communicative needs of the society. There is good reason to think that this is still the most common type of change (Labov, 1981). If this is so, we can expect that much synchronic variation is also unresponsive to the need to communicate information. We will encounter ample evidence to show that morphological and syntactic variation is controlled by a tendency to preserve parallel structures in successive sentences. Other variants are the result of the arbitrary social evaluation of alternative ways of saying the same thing, the chance by-products of geographic contact. Some variation must be seen as historical residue, without any vestige of communicative function. (Labov 1987: 314)

Undersøgelser af sprogbrugsdata har dokumenteret en anden svaghed ved introspektivt baseret sprogforskning: De artificielle data der produceres når lingvisten opstiller sætninger til grammatikalitetsbedømmelse eller manipulerer sproglige variable, er netop artificielle, og de sætningstyper der typisk analyseres af den introspektivt arbejdende lingvist, afviger påfaldende fra de sætninger der typisk forekommer i korpora. Desuden viser korpuslingvistiske undersøgelser ofte at konstruktioner som afvises i introspektivt baserede undersøgelser, i vidt omfang forekommer i sprogbrugen. Dette gælder i særlig grad for talesprogs vedkommende idet talesprog adskiller sig betydeligt fra skriftsproget, der ofte mere eller mindre eksplicit ligger til grund for introspektiv gransken. Også den manglende kontekst i forbindelse med de sætninger som indgår i introspektive undersøgelser, udgør et stort problem (Bybee & Hopper 2001: 4 ff.; McEnery & Wilson 2001: 14 ff.).

Det kan altså i høj grad diskuteres hvorvidt korpora nødvendigvis repræsenterer sprogsystemet på en mere ”skævvredet” måde end sprogbrugerens intuition. Hvis korpuslingvistikken i forhold til introspektion har den ulempe at den ikke viser konstruktioner der *ikke* kan forekomme, så har metoden til gengæld i forhold til introspektion den fordel at den viser de konstruktioner som *kan* forekomme. Observation af naturlige data er derudover den eneste forsvarlige måde at indsamle evidens for frekvenser af konstruktioner eller ord idet mennesker kun har en meget vag intuition på dette område.

Variation som grammatisk problem

For at vende tilbage til de reflektivt anvendte pronominer så har den korpuslingvistiske undersøgelse altså dokumenteret at sprogbrugen er mere varierende end den (mere introspektivt baserede) grammatikbeskrivelse forudsiger. Dette gælder ikke kun inter- men også intra-individuelt: Ud af de i alt

97 informanter fra Sjælland der mindst to gange bruger et pronomen refleksivt med henvisning til et singularis-subjekt i korpusset, varierer de 59 (dvs. 61 %) mellem at bruge *hans/hendes/ens/dens/dets* og *sin*. Der er en tydelig sammenhæng mellem variation og hvor mange forekomster den enkelte informant producerer: De informanter der ikke varierer i korpusset, producerer i gennemsnit 5,7 pronominer med refleksiv singularis-reference, mens dem der varierer, producerer 12,2. Dette må tages som en tydelig indikation af at flere af informanterne varierer i praksis end det fremgår af korpusset, og det illustrerer således en af korpuslingvistikkens begrænsninger: I forhold til denne variabel er optagelserne med hver enkelt informant for korte til at korpusset kan bruges til en pålidelig undersøgelse af variation på individplan. Ikke desto mindre viser resultaterne med al ønskelig tydelighed at variation også på individplan er normalen snarere end undtagelsen. En variation der i øvrigt kan ses selv inden for samme periode:

man ha kan jo ikke rigtigt udrydde hunden for at den kan ha slippe for *sin* allergi så den må bare leve på piller og medicin resten af *dens* liv

Strukturalisme

Men hvordan skal grammatikbeskrivelsen så forholde sig til denne variation? Ud fra et klassisk strukturalistisk perspektiv som det kommer til udtryk i fx GDS, er der (i hvert fald) tre muligheder: Den første er at en nærmere analyse kunne vise at der ikke er tale om fri variation, men at der er kommutation mellem de refleksive og de ikke-refleksive former. Men *betyder* det så noget om man vælger det refleksive pronomen *sin* eller et personligt pronomen i refleksive konstruktioner som dem der er vist eksempler på ovenfor? I det system som angiveligt ses i traditionelle jyske dialekter (bortset fra sønderjysk), bruges *hans* og *hendes* ved henvisning til en person, mens der anvendes *sin* ved andre typer af 3. person singularis-referenter (Nielsen 1986: 78; Diderichsen 1939: 91). Her kan man altså måske sige at der i *sin* ligger en upersonlig eller måske snarere ikke-kønnet betydning som adskiller den fra *hans/hendes* og dermed umuliggør anvendelse med henvisning til en individueret person. I de data jeg har analyseret i denne artikel, er det dog åbenlyst muligt for talerne at bruge *sin* også ved henvisning til en person,⁷ og der er i hvert fald for mig heller ikke nogen egentlig kommutation mellem *sin* og *hans/hendes* i kontekster hvor det af andre grunde er entydigt at pronominet refererer til subjektet (og det er det i langt, langt de fleste kontekster).

En anden mulighed er at der kun er ét system, nemlig det der beskrives i grammatikkerne, og at resten er ”usus” (jf. GDS-citatet ovenfor) eller ”psykolingvistisk interferens” (for ikke at bruge betegnelsen ”performansfejl”). Som jeg har beskrevet andetsteds, kan noget af variationen givetvis forklares

ud fra rent psykologvistiske faktorer, fx i forbindelse med konstruktioner der indeholder en ”sekundær prædikation” (Hansen & Heltoft 2011: 596) hvorved der opstår konkurrence i forhold til hvad der skal opfattes som sætningens subjekt:

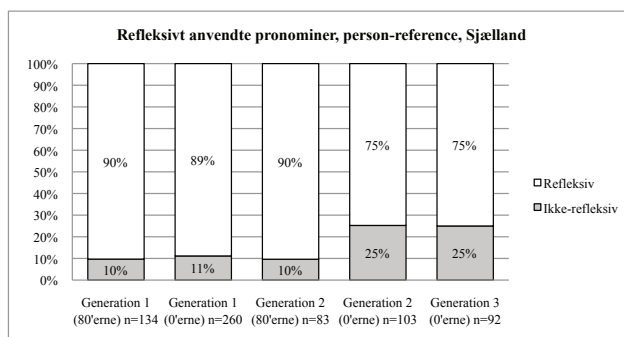
så f- lader jeg ham snakke **sit sit** bondske og jeg fortsætter mit
jeg har tiltalt hende med **hendes** fornavn
hvis man tager Annelises øh forhold til **sine** forældre så er det jo meget mere varmt

og konstruktioner hvor pronominet forekommer før subjektet (Jensen 2009):

hele **hans** livsopsparing bruger han bare på at give os rejser

Sådanne kontekster er dog sjældne i talesproget; i forbindelse med henvisning til et singularissubjekt forekommer kun 5 % af pronominerne i de to ovennævnte kontekster, så de kan i sig selv kun forklare en lille del af variationen.

Et andet faktum der taler imod at forklare variationen som forårsaget af ”performansfaktorer”, er at der synes at være en forandring i gang. Denne kan spores hvis forekomsterne af refleksivt anvendte pronominer opdeles i forhold til informanternes fødeår og optagetidspunktet:

Som det fremgår af diagrammet, stiger anvendelsen af ikke-refleksive former (altså *hans* og *hendes*) fra 10 % til 25 % i perioden fra de gamle optagelser til de nye i Generation 2, dvs. de informanter der er født i perioden 1965-1973.⁸ I de nye optagelser ligger de hermed på højde med Generation 3, de yngste informanter, som er født i perioden 1990-95 og dermed af naturlige grunde kun er optaget i 00'erne. Derimod synes Generation 1, som er født i perioden 1942-1962, ikke at deltage i sprogforandringen:

De ligger på samme relativt lave niveau mht. anvendelsen af ikke-refleksive former i de nye optagelser som i de gamle, og i de nye optagelser adskiller de sig således signifikant fra begge de to grupper af yngre talere.⁹

Jeg skal ikke her komme nærmere ind på hvad grunden til denne forandring kan være, men henviser her til Jensen 2009. Det jeg først og fremmest har villet vise her, er at variationen i hvert fald delvis er struktureret af sproglige faktorer idet anvendelsen af ikke-refleksive former ikke sker jævnt fordelt ud over de refleksive kontekster, men først og fremmest når der henvises til en person, og for det andet at der ikke er tale om en stabil variation. Løsningen i den strukturalistisk orienterede grammatik kunne her være at sige at der er (mindst) to systemer på spil i forbindelsen med refleksivt anvendte pronominer: Et der svarer til det der ses i de traditionelle beskrivelser af standarddansk, og et der svarer omtrent til det ”jyske” system, som altså så bare ikke er kun jysk men måske snarere ”talesprogligt”.¹⁰ Efter som der er tale om intra-individuel variation, må begge systemer være repræsenteret hos den enkelte sprogbruger, som så øjensynligt stadigt springer mellem de to systemer af grunde som det henvises til ”bindestregslingvistikkerne” at forklare, først og fremmest sociolingvistikken.

Variationistisk sociolingvistik og den brugsbaserede lingvistik

Denne arbejdsdeling anerkendes imidlertid ikke generelt inden for sociolingvistikken idet variationen her, ligesom i den brugsbaserede lingvistik (se nedenfor), ses som en inhærent del af sprogsystemet. Desuden sættes der, især inden for sidstnævnte, spørgsmålstegn ved muligheden for at sondre mellem system og brug.

I sociolingvistikken hæves så at sige blikket fra forestillingen om et (invariabelt) sprogsystem som basis for sprogbrugen til sprogsamfundet, hvor variationen bruges meningsfuldt pga. et (mere eller mindre) fælles normsystem for social handlen:

The speech community is not defined by any marked agreement in the use of language elements, so much as by participation in a set of shared norms; these norms may be observed in overt types of evaluative behavior, and by the uniformity of abstract patterns of variation which are invariant in respect to certain levels of usage. (Labov 1972: 120-121)

Redskabet til at studere denne variation er først og fremmest den lingvistiske variabel, dvs. to eller flere sproglige udtryk der er semantisk ækvivalente. Princippet i den variationslingvistiske analyse er her at identificere ”the envelope of variation”, dvs. de(n) sproglige kontekst(er) hvori variation overhovedet forekommer. Herefter identificeres de uafhængige variable som skal inkluderes i studiet, og hvis effekt på den afhængige variabel skal evalueres. Det sidste sker først og fremmest gennem multivariate stati-

stiske analyser, som kan evaluere effekten af flere uafhængige variable samtidig og afdække eventuelle krydseffekter mellem dem (fx Labov 2004). Som læseren nok vil have bemærket, er det denne tilgang jeg har valgt i denne artikel, dvs. jeg har defineret den lingvistiske variabel som ”et pronomener der ko-refererer med et grammatisk eller ’logisk’ subjekt i ental i den sætning hvori de forekommer”, idet jeg anskuer *sin*, *hans*, *hendes*, *ens*, *dens*, *dets* som semantisk ækvivalente i denne kontekst. Næste skridt vil så være at foretage en egentlig multivariat analyse af hvordan valget af pronomener influeres af et antal sproglige og sociale uafhængige variable, mest oplagt typen af referent (person/generisk/ting), syntaktisk kontekst, talerens alder, socialklasse, køn og geografiske tilhørsforhold samt optagetidspunktet for samtalen. Det skal jeg imidlertid ikke gøre her, men vil i stedet i sidste del af artiklen fokusere på et af en sådan analyses blinde punkter.

Det problem jeg hentyder til, ligger i den implicitte forudsætning for en sådan analyse, nemlig at valget af den sproglige form (altså pronomener i dette tilfælde) foregår på enkeltordsniveau. Imidlertid tyder korpuslingvistikens resultater på at sprogbrugerens produktion af tekst involverer langt færre og større valg (valg der involverer større enheder end enkeltord) end traditionelt antaget, idet almindelig sprogbrug i vidt omfang drejer sig om kombination af præfabrikerede dele, formulariske udtryk, frem for analytisk opbygning ud fra internaliserede, mentalt repræsenterede regler. På baggrund af disse resultater argumenterer Alison Wray og Michael R. Perkins (2000) og John Sinclair (1991: 109–114) for at *formularicitet* er den normale tilgang til sprogprocessering og interaktionelle rutiner (på grund af hurtig produktion og hurtig genkendelse) mens *analyticitet* kun anvendes når der er en god grund til det. Det vil sige som backup-system i ”nødsituationer” hvor den formulariske top-down makro-processering ikke slår til. Problemet kan illustreres med de to nedenstående sætninger:

jeg følte mig nok som københavnere da jeg flyttede til Skælskør i *sin* tid
 på *sin* vis var vi egentlig kede af at skulle af med den

Der er her tale om eksempler på faste vendinger hvor *sin* er mere eller mindre obligatorisk, skønt det er svært at se anvendelsen som reflektiv (Mikkelsen 1975 [1911]: 260; Diderichsen 1939: 35 ff.). I de to eksempelsætninger er subjektet i øvrigt henholdsvis i 1. person singularis og 1. person pluralis, så her ville man under alle omstændigheder ikke forvente anvendelsen af *sin*. I GDS beskrives eksempler som disse som faste vendinger der ”falder helt uden for de produktive forbindelser”; ud over de ovennævnte opregnes her også *til sin tid*, *i sin art*, *på sine steder* samt *for sig* og *sine* (Hansen & Heltoft 2011: 591).

De ovennævnte eksempler er sorteret fra i den analyse jeg har præsenteret i denne artikel, idet de netop falder uden for *envelope of variation*; men det er sandsynligt at der findes lignende faste vendinger

jeg (og de eksisterende grammatikbeskrivelser) ikke har været opmærksom på, og som derfor er inkluderet i analysen på trods af at der ikke er mulighed for variation mht. pronomener. Et specielt problem er her ”semifaste” vendinger, altså ordforbindelser som ikke er invariante, men som ikke desto mindre har mere eller mindre stærk affinitet i forhold til *sin* eller *hans/hendes/ens/dens/dets*.

Ifølge den såkaldt brugsbaserede model (*usage based model*) af sprogbrug, sprogtilegnelse og sprogforandring er det overvejende sandsynligt at sådanne fænomener har afgørende betydning for valget af sproglig form.¹¹ Dette skyldes at repræsentationen af grammatikken i talerens bevidsthed er bestemt ikke blot af de grammatiske størrelses *strukturelle* egenskaber, men i høj grad også af forhold i forbindelse med *anvendelsen* af disse størrelser, herunder ikke mindst deres frekvens i sprogbrugen. Den brugsbaserede model har udviklet sig som resultat af påvisningen – gennem diakrone undersøgelser, psykolingvistiske eksperimenter og sprogtilegnelsesstudier – af en række områder hvor brugsfrekvens påvirker sproglig adfærd og udvikling (frekvenseffekter) (Bybee & Hopper 2001: 10 ff.).

Det er kendetegnende for den brugsbaserede grammatik at den i modsætning til specielt generativ grammatik, men også den mere strukturalistisk orienterede funktionelle grammatik er non-reduktionistisk med hensyn til hvorvidt mere specifikke grammatiske konstruktioner lagres selvstændigt i sprogbrugerens kognitive repræsentation af grammatikken selvom de teoretisk set kan udledes af mere generelle mønstre eller regler samt lister over specifikke udtryk der kan henholdsvis instantiere mønstret og fungere som variable i reglerne. Der er altså ikke nogen forhåndsantagelse om at den kognitive repræsentation af grammatikken er økonomisk og non-redundant, og der er overvejende tale om et nedefra og op-perspektiv på grammatikken:

...the specific and idiosyncratic elements are privileged over the general in the acquisition and operation of the system: the general arises out of the specific, and the specific is what is most directly taken from experience. (Kemmer & Barlow 2000: ix)

I det seneste år har den brugsbaserede model i stigende grad vundet indpas i sociolingvistikken i form af *exemplar*-teori (Johnson 1997; Pierrehumbert 2001; Bybee 2006; Bybee 2010). *Exemplar* er et begreb hentet fra psykologien og betegner en ”rig” lagring af en sprogbrugsbegivenhed, og en vigtig pointe er her at hver sprogbrugsbegivenhed sprogbrugeren oplever, påvirker repræsentationen af grammatikken, som organiseres i *exemplar clusters*:

Every token of experience is classified and placed in a vast organizational network as a part of the decoding process. The major idea behind exemplar theory is that the matching process has an effect on the representations themselves; new tokens of experience are not decoded and then discarded,

but rather they impact memory representations. In particular, a token of linguistic experience that is identical to an existing exemplar is mapped onto that exemplar, strengthening it. Tokens that are similar but not identical (differing in slight ways in meaning, phonetic shape, pragmatics) to existing exemplars are represented as exemplars themselves and are stored near similar exemplars to constitute clusters or categories. (Bybee 2006: 716)

Disse *exemplar*-klynger har delvise overlap med hinanden som udtryk for den variation og de flydende grænser mellem kategorier der kendetegner sprogbrugen, og de kan naturligvis også ændre sig over tid som følge af nye sprogbrugserfaringer. De er principielt individspecifikke fordi ingen sprogbrugere har (præcis) samme erfaringer med sproget, men i det omfang sprogbrugerne er del af samme sprogsamfund, vil de dog naturligvis også ligne hinanden.

Hvis *exemplar*-teorien er en rimelig beskrivelse af hvorledes grammatikken er repræsenteret hos sprogbrugeren, må man også forvente at *exemplar*-organisering i et eller andet omfang influerer på vedkommendes sproglige produktion. Derfor vil det for at kunne give en præcis beskrivelse af normerne for anvendelsen af refleksive pronominer være vigtigt at tage højde for mere specifikke, dvs. leksikalsk specificerede, grammatiske konstruktioner end dem der er taget højde for i den ovenstående analyse af LANCHART-korpusset.

Spørgsmålet er så hvordan man gør det i praksis. Den mest åbenlyse mulighed ville være at inkorporere en langt mere nuanceret kategorisering af forekomsterne i "konstruktionstyper" som en eller flere uafhængige variable i den multivariate analyse. Det kræver naturligvis at man kan identificere sådanne konstruktioner eller formulariske sekvenser. Det burde være muligt hvis man har adgang til et stort korpus idet kandidatsekvenser kan identificeres statistisk ved hjælp af *t-score* og *mutual information*-mål (Duncker udk.). Problemet er snarere at der vil være rigtig mange forskellige af sådanne overhyppige sekvenser, og medmindre det giver mening at kategorisere dem i et begrænset antal overordnede kategorier, vil det ikke kunne lade sig gøre direkte at indlemme formularicitet i den multivariate analyse og dermed fx kunne undersøge samspillet mellem formularicitet og ekstralingvistiske faktorer i indvirkningen på valget af pronomener. Men en undersøgelse af hvordan formularicitet spiller sammen med valget af den afhængige variabels varianter, bør i hvert fald supplere den multivariate analyse og de mere abstrakte sproglige faktorer der direkte kan inkluderes i en sådan.

Konklusion

En korpuslingvistisk undersøgelse af refleksivt anvendte pronominer i moderne dansk talesprog som det forekommer i LANCHART-korpusset, viser en større brug af ikke-refleksive former (*hans/hendes/ens/dens/dets*) end man skulle forvente ud fra de eksisterende danske grammatikbeskrivelser. Særligt i

forbindelse med henvisning til en person i singularis er brugen af ikke-refleksive former almindelig, og skønt dette som forventet ses hyppigst hos talere fra Jylland (Odder og Vinderup), er det også udbredt hos sjællandske talere (fra Næstved og København). Resultaterne tyder i øvrigt på at anvendelsen af ikke-refleksive former her er i fremgang. Undersøgelsen påviser endvidere at variationen ikke kun ses på inter-individuelt plan, men at det faktisk gælder for hovedparten af de sjællandske talere at de varierer mellem at bruge *sin* og *hans/hendes* i refleksive konstruktioner.

I artiklen diskuteres årsagerne til denne diskrepans mellem sprogbrugen og grammatikbeskrivelserne: For det første spiller korpuslingvistik og dermed systematisk analyse af autentiske sprogbrugsdata traditionelt kun en begrænset rolle inden for grammatikbeskrivelsen. Hermed kommer introspektion (i mange tilfælde sprogforskerens egen intuition) til at spille en afgørende rolle, og heri ligger en tendens til at undervurdere variation. For det andet er hovedparten af de eksisterende beskrivelser strukturalistisk orienterede med en skarp sondring mellem systemet på den ene side og sprogbrugen på den anden. Kombineret med en udtalt antagelse om at systemet er økonomisk og non-redundant organiseret, fører det ofte til at mindre hyppigt forekommende typer af sprogbrug beskrives som performansfejl og dermed ikke relevant for grammatikken som sådan.

På denne måde kommer grammatikbeskrivelsen mere eller mindre utilsigtet til at fungere normativt, idet i hvert fald lægbefolkningen vil opfatte det på den måde at det er sprogbrugerne frem for grammatikerne der tager fejl og ikke kender ”dansk grammatik” når sprogbrugen afviger fra de tilgængelige grammatikfremstillinger. Der er således ingen tvivl om at mange vil opfatte resultaterne af denne undersøgelse som endnu et eksempel på yngre menneskers manglende grammatikkundskaber, og sprogets almindelige forfald.

I sociolingvistikken er der derimod langt større tendens til at betragte sproget som inhærent variabelt af natur, og der er inden for de seneste årtier udviklet stadig mere avancerede metoder til analyser af sproglig variation. De hviler dog i alle tilfælde på forestillingen om den lingvistiske variabel, dvs. to eller flere sproglige udtryk der er semantisk ækvivalente i en given kontekst og varierer ”frit” med hinanden, dog influeret af såvel sproglige som ekstrasproglige faktorer. Den variationistiske sociolingvistik har således greb til at håndtere den ene af korpuslingvistikens indsigter, nemlig at sprogbrugen er stærkt varierende, også i et synkront og endda intra-individuelt perspektiv. Det volder derimod større problemer umiddelbart at tage højde for en anden vigtig indsigt, nemlig at sprogbrugerens produktion af tekst synes at involvere langt færre og ”større” valg end dem der arbejdes med inden for traditionel grammatikbeskrivelse, i form af formulariske, mere eller mindre leksikalsk specificerede flerordsudtryk. Et vigtigt fokus for fremtidig forskning i grammatisk variation og forandring må her være hvordan

formularicitet spiller sammen med mere abstrakte lingvistiske faktorer, omstændigheder i sprogbrugs-situationen samt talerens baggrund.

Referencer

- Biber, D., S. Conrad & R. Reppen (1998) *Corpus Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, J. (2006) From usage to grammar: The mind's response to repetition. *Language* 84(4): 711–733.
- Bybee, J. (2010) *Language, Usage and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, J. & P. Hopper (2001) Introduction to frequency and the emergence of linguistic structure. In J. Bybee & P. Hopper (eds.) *Frequency and the emergence of linguistic structure*, Amsterdam: John Benjamins.
- Chomsky, N. (1972 [1957]) *Syntactic structures*. The Hague: Mouton & Co.
- Diderichsen, P. (1939) *Om pronominerne sig og sin*. København: Ejnar Munksgaard.
- Diderichsen, P. (1974) *Elementær dansk grammatik* (3. udg.). København: Gyldendal.
- Duncker, D. (udk.) Implicit aspects of conventionalization: Formulaicity in conversational real time. In D. Duncker & B. Perregaard (red.) *Creativity and Continuity. Perspectives on the Dynamics of Language Conventionalization*.
- Engberg-Pedersen, E., M. Fortescue, P. Harder, L. Heltoft, M. Herslund & L.F. Jacobsen (2005) *Dansk funktionel lingvistik*. København: Københavns Universitet/Handelshøjskolen i København/Roskilde Universitetscenter.
- Givón, T. (2001) *Syntax*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Gregersen, E. (2009) The data and design of the LANCHART study. *Acta Linguistica Hafniensia* 41: 3–29.
- Grondelaers, S., D. Speelman & D. Geeraerts (2002) Regression on 'er'. Statistical Analysis of Texts and Language Variation. In A. Morin & P. Sébillot (eds.) *6ièmes Journées internationales d'analyse statistique des Données Textuelles*: 335–346. Rennes: Institut National de Recherche en Informatique et en Automatique.
- Hansen, A. (1965) *Vort vanskelige sprog* (2. udg.). København: Grafisk Forlag.
- Hansen, A. (1967) *Moderne dansk*. København: Grafisk Forlag.
- Hansen, E. (1993) *Rigtigt dansk* (2. udg.). København: Hans Reitzel.
- Hansen, E. & L. Heltoft (2011) *Grammatik over det Danske Sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hjelmslev, L. (1993 [1943]) *Omkring Sprogteoriens Grundlæggelse*. København: The Linguistics Circle of Copenhagen.
- Jensen, T.J. (2009) Refleksivt anvendte pronominer i moderne dansk. *Ny Forskning i Grammatik* 16: 131–151.
- Johnson, K. (1997) Speech perception without speaker normalization. In K. Johnson & J.W. Mullennix (eds.) *Talker variability in speech processing*: 145–165. San Diego: Academic Press.
- Kemmer, S. & M. Barlow (2000) Introduction: A usage-based conception of language. In M. Barlow & S. Kemmer (eds.) *Usage-based models of language*: vii–xxiii. Stanford: CSLI Publications.
- Labov, W. (1972) *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Labov, W. (1987) The overestimation of functionalism. In R. Dirven & V. Fried (eds.) *Functionalism in linguistics*: 311–332. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Labov, W. (2004) Quantitative analysis of linguistic variation. In U. Ammon; N. Dittmar & K.J. Mattheier (eds.) *Sociolinguistics (Soziolinguistik): International Handbook of the Science of Language and Society*: 6–21. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Langacker, R. (1987) *Foundations of cognitive grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- McEnery, T. & A. Wilson (2001) *Korpus Linguistics*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Mikkelsen, K. (1975 [1911]) *Dansk ordføjningslære med sproghistoriske tillæg håndbog for viderekomne og lærere* (Fotografisk optryk af 1. udg.). København: Hans Reitzel.
- Nielsen, B.J. (1986) Om pronominet *sin* i jysk, *Danske Folkemål* 28: 41–100.
- Nørgård-Sørensen, J., L. Heltoft & L. Schosler (2011). *Connecting grammaticalisation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Pierrehumbert, J.B. (2001) Exemplar dynamics: word frequency, lenition and contrast. In J. Bybee & P. Hopper (eds.) *Frequency and the emergence of linguistic structure*: 137–158. Amsterdam: John Benjamins.

- Sinclair, J. (1991) *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Wiwel, H.G. (1901) *Synspunkter for dansk sproglære*. København: Det Nordiske Forlag.
- Wray, A. & M.R. Perkins (2000) The functions of formulaic language: an integrated model. *Language and communication* 20: 1–28.

Noter

1. Alle eksemplerne her og i det følgende stammer fra LANCHART-projektets korpus (<http://dgcss.hum.ku.dk/>).
2. Nielsen konkluderer i øvrigt at der ved henvisning til et 3. person-subjekt af anden art, fx *den, det, en* eller *man*, anvendes *sin* ligesom i rigsmålet/skriftsproget (Nielsen 1986: 78).
3. Flere af grammatikkerne nævner også at der i moderne dansk ses en vis variation i forbindelse med flertalsreference, således at *sin* til tider anvendes i stedet for *deres*, ligesom i ældre dansk (Mikkelsen 1975 [1911]: 261; Hansen 1967: II 245). Erik Hansen har tidligere givet udtryk for at denne sprogbrug er i fremmarch (Hansen 1993: 179), men dette synspunkt fremgår dog ikke af GDS, som alene henfører den til ”ældre dansk” (Hansen & Heltoft 2011: 590). Jeg vil ikke behandle denne variation her idet mine undersøgelser viser at den er langt mindre omfattende end den der ses i forbindelse med entalsreference (Jensen 2009).
4. I forhold til de resultater der præsenteres i Jensen 2009, er datamaterialet udvidet med i alt 24 samtaler med et tilsvarende antal yngre informanter (Generation 3) fra København. Informanterne er inddelt i tre alderskohorter, som i det følgende vil blive omtalt som **generation 1** (født i perioden 1942–62), **generation 2** (født i perioden 1965–73) og **generation 3** (født i perioden 1990–95). De to ældste generationer, generation 1 og 2, er optaget to gange, første gang i perioden 1987–89 og anden gang inden for perioden 2005–07. Generation 3 er kun optaget én gang, i perioden 2005–10. Informanterne er udvalgt så de er omtrent ligeligt fordelt mht. køn og med hensyn til de to socialklasser middelklasse og arbejderklasse (Gregersen 2009).
5. Biber, Conrad & Reppen (1998) opstiller følgende karakteristika ved en korpusbaseret tilgang til sprogbeskrivelse:
 - it is empirical, analyzing the actual patterns of use in natural texts;
 - it utilizes a large and principled collection of natural texts, known as a “corpus”, as the basis for analysis;
 - it makes extensive use of computers for analysis and interactive techniques;
 - it depends on both quantitative and qualitative analytical techniques.” (Biber, Conrad & Reppen 1998: 4)
6. Metoden består i at udskifte to enheder med hinanden *inden for samme sproglige omgivelser* og registrere om denne udskiftning medfører en forandring på sprogets andet plan (altså om en forskel i lyd eller skrift medfører en forskel i betydning eller omvendt). Kommution betegner den situation hvor en korrelation i et plan har relation til en korrelation i sprogets andet plan; invarianter, herunder sproglige tegn, er kendetegnet ved indbyrdes *kommution* mens varianter er kendetegnet ved indbyrdes *substitution* – det vil sige et negativt udfald af kommutionstesten (Hjelmslev 1993 [1943]: 66–68).
7. Der er således kun to talere der udelukkende anvender ikke-refleksive former (dvs. *hans* og *hendes*) ved henvisning til en person, og det er samtidig talere der i det hele taget kun producerer meget få forekomster af denne type (henholdsvis 2 og 3).
8. En χ^2 -test viser at forskellen på trods af det relativt lille antal forekomster er statistisk signifikant: $\chi^2=6,483637$, 1 frihedsgrad, $p=0,01$.
9. Generation 1 vs. Generation 2: $\chi^2=10,3213$, 1 frihedsgrad, $p=0,001$. Generation 1 vs. Generation 3: $\chi^2=9,277031$, 1 frihedsgrad, $p=0,002$.
10. I GDS bruges en sådan forklaring fx i forbindelse med kasusvariation: Variationen eksisterer som følge af konkurrence mellem en ældre og en yngre norm (Hansen & Heltoft 2011: 442–443).
11. Termen “usage based” er introduceret af Langacker, som beskriver betydningen således: “Substantial importance is given to the actual use of the linguistic system and a speaker’s knowledge of this use; the grammar is held responsible for a speaker’s knowledge of the full range of linguistic conventions, regardless of whether these conventions can be subsumed under more general statements. A non-reductive approach to linguistic structure that employs fully articulated schematic networks and emphasizes the importance of low-level schemas.” (Langacker 1987: 494)

